

Leonid Zaszkilniak
Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki we Lwowie

Polska i Ukraina w Europie Środkowo- -Wschodniej: spojrzenie z Ukrainy

Koncepcja Europy Środkowo-Wschodniej jest konstrukcją ludzkiej świadomości w poszukiwaniu geopolitycznej i kulturowej różnorodności sąsiadujących narodów kontynentu. Historia powstania tego terminu i jego historyczne oraz polityczne okoliczności są już dobrze znane¹. U jego podstaw leży zamiar wyodrębnienia części krajów i narodów Europy, które przez wieki znajdowały się pod politycznymi, kulturowymi wpływami Wschodu i Zachodu, Północy i Południa, wskutek czego ukształtowała się na tym obszarze specyficzna narodowa świadomość, struktury społeczne i gospodarcze. Szczególnie istotną rolę odegrał proces modernizacji (XIX i XX stulecia), kiedy na interesującym mnie obszarze ujawniły się liczne wyzwania natury ideowej, narodowej, państwowej i gospodarczej. W wielu przypadkach łączyły się one z wyborem przez zamieszkujące Europę Środkowo-Wschodnią społeczeństwa takich czy innych społeczno-politycznych wartości i geopolitycznych orientacji.

Idea Europy Środkowo-Wschodniej odegrała i po części dalej odgrywa istotną rolę polityczną i naukowo-poznawczą. Jej polityczny wymiar wiąże się z rozpadem w XX w. wielonarodowych imperiów i tworzeniem niepodle-

¹ Zobacz chociażby takie prace: O. Halecki, *Historia Europy — jej granicy i podziały*, przeł. J.M. Kłoczowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1994; J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1993; M. Кірсенко, *Східно-Центральна Європа: від геополітичних фантомів до історичної реальності і геополітичної перспективи*, [w:] Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття, Київ 1999; O.I. В'юницька, *Аналіз концептуально-теоретичних підходів до визначення поняття Центрально-Східна Європа*, [w:] Актуальні проблеми міжнародних відносин, Київ 2002, випуск 33, частина 1; Ю.О. Каганов, *Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції*, [w:] Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, Запоріжжя 2005, випуск 19 та ін.

głych narodowych państw w geograficznej strefie pomiędzy Niemcami i Rosją, opartych bądź na prawie historycznym, bądź na prawie do narodowego samostanowienia narodów. Naukowo-poznawczy aspekt tej koncepcji pozwala w dalszym ciągu w zadowalający sposób wyjaśniać na tle porównawczym specyfikę historycznych losów narodów tej części Starego Kontynentu.

W ostatnich latach w światowej humanistyce pojawił się nowy kierunek naukowy, który pozwala skutecznie badać historię przestrzennych obiektów w świadomości ludzi i wspólnot, ich przedstawienia oraz powodowane przez nie działania. Chodzi tutaj o mentalną mapę (*mental map*) albo o mentalną kartografię (*mental mapping*). Niektórzy historycy (J. Kocka) uważają, że Europa Centralno-Wschodnia jak najlepiej nadaje się do badań za pomocą kartografii mentalnej². Ta ostatnia wykorzystuje dorobek wielu nauk, przede wszystkim geografii oraz psychologii, antropologii i historii. Mentalna mapa — jak podaje jeden ze znanych badaczy tej dziedziny F. Shank, to:

[...] stworzony przez człowieka obraz części otaczającej przestrzeni [...] odzwierciedla on świat tak, jak go sobie wyobraża człowiek i może nie być prawdziwy. Zniekształcenie jest rzeczywiście bardzo prawdopodobne.³

Wiadomo, że koncepcja Europy Środkowo-Wschodniej narodziła się w konfrontacji z terminami „Europa Centralna” / „Europa Środkowa” i „Europa Wschodnia”, które mieściły w sobie przeważnie polityczne treści, powiązane z Niemcami i ich rolą na kontynencie w pierwszym wypadku lub z komunistycznym systemem w drugim przypadku⁴. Jeszcze w okresie międzywojennym polscy badacze i niektórzy inni przedstawiciele młodych państw europejskich próbowali oddzielić się od „niemieckiego” Zachodu oraz „rosyjskiego” Wschodu, tworząc, dla przykładu, Federację Towarzystw Historycznych Europy Wschodniej, do której przyłączyli się historycy wielu krajów od Finlandii na północy po Grecję na południu⁵. W jej działalności brali też udział ukraińscy badacze z terenów ówczesnej Polski i emigracji, zwłaszcza M. Korduba, I. Krypjakewicz, I. Świącicki, I. Ohijenko, R. Smal-Stocki⁶.

W tym kontekście wypada zwrócić uwagę na działalność i naukową twórczość znanego polskiego historyka Oskara Haleckiego. Wiadomo, że swoją działalność naukową Halecki rozpoczął jako zwolennik „nowej krakowskiej

²V.: Ю.О. Каганов, *op. cit.*, s. 339.

³Ф.Б. Шенк, *Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе от эпохи просвещения до наших дней*, «Новое литературное обозрение», Москва 2001, № 6 (52), s. 42-61. Por.: X. Мюллер, *Составление ментальных карт: метод генерации и структурирования*, Москва 2007.

⁴Ю.О. Каганов, *op. cit.*, s. 334-335; J. Kłoczowski, *op. cit.*, s.8-11 i n.

⁵J. Kłoczowski, *op. cit.*, s. 10-11.

⁶М. Кордуба, *Конференція істориків у Варшаві*, [w:] Україна, Київ 1927, кн. 5, s. 196-199.

szkoły historycznej”, której przedstawiciele skłaniali się do „optymistycznego” widzenia przeszłości Polski, a w swoich pracach rozwijali idee neoromantycznej historiografii bliskiej apologetycznej wizji narodowych dziejów. Halecki przed i podczas I wojny światowej aktywnie uczestniczył w akcji propagandowej na rzecz sprawy polskiej, gloryfikował bohaterską przeszłość Polski, usprawiedliwiał jej ekspansję na Wschód. Traktował ideę jagiellońską i jej wcielenie w postaci unii polsko-litewskich jako dobry wariant federacyjnego zjednoczenia różnych narodów w jednym państwie. Nieprzypadkowo był on zwolennikiem Legionów Józefa Piłsudskiego, pisywał o prawomocności i „szczęściu” przebywania ziem ukraińskich w składzie Rzeczypospolitej⁷. W ówczesnych warunkach, kiedy ukraiński ruch narodowy walczył o własne, niepodległe państwo, takie poglądy nie mogły cieszyć się sympatią ukraińskiej elity politycznej i intelektualnej. Tym bardziej że Halecki był wśród tych, którzy ostro występowali przeciwko koncepcji ukraińskiej historii Mychajła Hruszewskiego i szczególnie mocno krytykował pogląd ukraińskiego dziejopisa na klęskę ukraińskiego życia kulturowego po unii lubelskiej z 1569 r.⁸ Odwrotnie, wizja tej unii jako idealnego wariantu „zorganizowania” wschodnioeuropejskiej przestrzeni cywilizacyjnej znalazła jaskrawe odzwierciedlenie w jego dwutomowej pracy *Dzieje Unii Jagiellońskiej* (Kraków 1920, t. 1-2), a później jeszcze niejedną raz przewijała się w jego kolejnych pracach naukowych i publicystycznych.

Jednocześnie stałe odwołania O. Haleckiego do idei jagiellońskiej i federacyjnej przebudowy centralnoeuropejskiej przestrzeni jak do jedyne go sposobu obrony krajów i narodów od wschodniej i zachodniej agresji budziły niepokój ukraińskich polityków i historyków zaangażowanych w ruch narodowy. Oni też negatywnie oceniali historyczne doświadczenie współżycia Polaków, Ukraińców i Litwinów we wspólnej Rzeczypospolitej. W jubileuszowym wydaniu „Kwartalnika Historycznego” 1937 r., w podsumowującym artykule o dorobku polskiej historiografii w studiach nad ideą jagiellońską, O. Halecki podkreślał, że jej politycznym celem było „zjednoczenie wszystkich polskich, litewskich i ruskich ziem we wspólnym państwowym organizmie”. Przy tym historyk dodawał, że chodziło właśnie o „wspólny”, a nie o „jednolity” organizm państwowy, łączący Polaków, Ukraińców i Li-

⁷ Рог.: О. Руда, *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX — першої третини XX століття*, Львів 2010. s. 46; J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009, s. 295-296.

⁸ O. Halecki, *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569*, Nakładem Akademii Umiejętności, Kraków 1915, s. 1-8 i in.; В. Тельвак, *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття)*, Київ, Дрогобич 2008, s. 168-169.

twinów, a nie tylko Polaków, jak to postrzegało wielu jego poprzedników. Z perspektywy współczesności, Halecki zwracał uwagę, że idea jagiellońska może i musi odrodzić się w ówczesnych warunkach dojrzewania nowej wojny światowej⁹. Ta romantyczna wizja przyszłej federacji nie bardzo przekonywała nie tylko ukraińskich, ale też przedstawicieli innych krajów regionu, ze względu na doświadczenia dalszej i bliższej przeszłości.

W tym samym okresie, kiedy występował ze swymi propozycjami O. Halecki, w ukraińskiej historiografii pojawił się koncept „Ukraina pomiędzy Wschodem i Zachodem”. Odzwierciedlał on zainteresowania ukraińskich badaczy dotyczące terytorialno-geograficznego aspektu ewolucji ukraińskiego narodu. Myśl ta obecna była już w twórczości M. Hruszewskiego, a w okresie międzywojennym dostrzec ją można w pracach geografa Stepana Rudnyckiego, historyka Wiaczesława Lypynskiego (Wacława Lipińskiego) i innych uczonych. Zwracali oni uwagę na różnorodność kultur i etnosów oraz ich współwystępowanie na terenach Ukrainy w minionych czasach, wskutek czego kształtowała się oryginalna przestrzeń cywilizacyjna z własną specyfiką socjokulturową, odmienną od zachodnio- i wschodnioeuropejskiej¹⁰.

Po drugiej wojnie światowej na emigracji O. Halecki kontynuował prace nad ideą szczególnej drogi dziejowej narodów wschodniej części Europy i na początku lat 50. XX w. opublikował dwie znamienne książki, którzy dzisiaj oceniane są jako klasyczne — *The Limits and Division of European History* (1950) i *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe* (1952). Rozwijając w nich ideę specyfiki historycznego doświadczenia regionu Europy Środkowo-Wschodniej, uczyony jednocześnie bardzo przekonująco sformułował argumenty na rzecz tej tezy. Halecki uświadamiał konstrukcyjną sztuczność oraz konwencjonalność tworzonych przez zachodnich historyków i polityków geograficznych i cywilizacyjnych wizji Starego Kontynentu. Halecki uważał, że w obliczu narodowej, państwowej i kulturowej różnorodności ludów kontynentu jedynym możliwym sposobem ich pojednania na podstawie wartości, jest „federacja”, to znaczy wolny związek różnorodnych części kontynentu.

Po drugiej wojnie światowej koncepcja Europy Środkowo-Wschodniej nabrała ważnego znaczenia naukowego i politycznego ze względu na narastającą konfrontację dwóch światowych społeczno-politycznych systemów oraz faktycznego zdominowania przez ZSRR całego regionu. Wspomniana idea mieściła w sobie racjonalne propozycje interpretacji różnego typu zjawisk charakterystycznych dla wszystkich krajów regionu. Przegląd dyskusji

⁹ O. Halecki, *Idea Jagiellońska*, „Kwartalnik Historyczny”, 1937, LI, z. 1-2, s. 507-510.

¹⁰ Пор.: Н. Яковенко, “Україна між Сходом і Заходом”: проєкція однієї ідеї, [w:] *idem*, Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XV–XVII ст., Київ 2002, s. 333-365.

historyków odnośnie do wskazanej koncepcji najlepiej przedstawił J. Kłoczowski w szeregu swych prac i wystąpień, zwłaszcza w 2004 r. na XVII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie¹¹. Trzeba zgodzić się z myślą tego uczonego, że koncept Europy Środkowo-Wschodniej zdobył popularność wśród wielu historyków regionu, a zwłaszcza w niepodległej Ukrainie po 1991 r.

Z przyczyn cenzuralnych jakakolwiek recepcja myśli Haleckiego nie była możliwa na Ukrainie radzieckiej. Zwróciła ona jednak uwagę emigracyjnych historyków ukraińskich, mimo że w większości pozostawali oni na stanowiskach ukraińskich. Zainteresowała zwłaszcza znanego historyka-eseistę Iwana Łysiaka-Rudnyckiego. W szeregu swych prac zwrócił on uwagę na szczególne cechy dziejowego rozwoju Ukrainy i Ukraińców, zmuszonych zamieszkiwać terytoria pomiędzy zachodnimi i wschodnimi cywilizacyjnymi wpływami. W swojej najważniejszej pracy pt. *Ukraina między Zachodem i Wschodem* (1963) historyk ten faktycznie zgodził się z Haleckim w określeniu „europejskości” jako wspólnego kulturowego i społecznego dziedzictwa i jednoznacznie usytuował Ukrainę w obrębie „zachodniej” cywilizacji, która jednak wskutek oddziaływań geograficznych i historycznych wchłonięła też część wpływów „niezachodnich”. Te ostatnie były powiązane przede wszystkim z poszerzeniem wschodniego chrześcijaństwa (prawosławia) oraz współdziałaniem z euroazjatyckimi koczownikami¹². Po przeanalizowaniu szczególnych cech ukraińskich dziejów Łysiak-Rudnycki stwierdził, że od czasów Rusi Kijowskiej i dalej przez państwo halicko-wołyńskie, Ruś Litewską, państwowość kozacką i Ukraińską Republikę Ludową XX w. przebijająca się idea „ducha wolności”, pozostająca w opozycji do wschodnich azjatyckich tendencji zmierzających do tłumienia wolności przez władzę. Dlatego, wnioskował autor, Ukraińcy zawsze pragnęli syntezy Zachodu i Wschodu, a Ukraina zawsze była „klasyczną krainą unijnej wolności”. Tak więc, zdaniem Łysiaka-Rudnyckiego, Ukraina jest prawowitym spadkobiercą obu kultur, starała się je pojednać, ale nie potrafiła tego dokonać. Owo pojednanie ukraiński historyk przedstawiał jako misję Ukrainy w przyszłości¹³. Poza realizmem i pragmatyzmem tego autora w tekście tym odczuwalne są także mesjanistyczne tendencje neoromantycznego wzorca.

¹¹ J. Kłoczowski, *Europa Środkowo-Wschodnia w przestrzeni europejskiej*, [w:] <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/kloczowski.pdf>

¹² І. Лисяк-Рудницький, *Україна між Сходом і Заходом*, [w:] *idem*, *Історичні есе*, Київ 1994, t. 1, s. 1-9.

¹³ *Ibidem*, s. 9.

Najogólniej rzecz ujmując, I. Łysiak-Rudnyckiý zgodzał się z O. Haleckim, że Ukraina jest jednocześnie „i wschodnią i zachodnią”¹⁴. Imponowała mu porównawcza analiza historycznego rozwoju europejskich krajów prezentowana przez Haleckiego. W 1960 r. podczas XI Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych w Sztokholmie, Łysiak-Rudnyckiý uczestniczył w dyskusji nad referatem Haleckiego o zagadnieniu federalizmu w historii Europy Środkowo-Wschodniej. Ukraiński historyk wsparł pogląd swego kolegi co do wspólnych cech w rozwoju federacyjnych elementów Rzeczypospolitej i monarchii habsburskiej. Jednocześnie krytykował polskiego historyka za idealizowanie obu byłych federacji i podkreślał, że obie poniosły klęskę, albowiem nie sprostały wyzwaniu modernizacyjnemu. Nowe okoliczności wymagały przetworzenia stosunków feudalno-stanowych w stronę „demokratycznych federacji równoprawnych narodów”. Dlatego federacje pozostawiły po sobie „trudne dziedzictwo”, które komplikowało stosunki pomiędzy narodami¹⁵.

Oryginalne poglądy na rolę Ukrainy w Europie Środkowo-Wschodniej prezentował znany ukraiński historyk kultury, bizantynista, profesor Harvardu, Igor Szewczenko autor fundamentalnej monografii *Ukraina między Wschodem i Zachodem. Szkice z historii kultury do początku XVIII wieku* (2001). Z pozycji badacza dziejów kultury Szewczenko dokładnie opisał osobliwości zachodnich i wschodnich wpływów na kształtowanie się ukraińskiej tradycji kulturowej i pokazał, że decydującą rolę w jednoczeniu Ukrainy i Europy odegrały Bizancjum, prawosławna Cerkiew i państwo polsko-litewskie. Słynne są jego słowa, że do 1939 r. Zachód Ukrainy był ubrany „w polski kontusz”. Lecz jednocześnie wpływy Zachodu łącznie z nowymi czasami zagrażały ukraińskim elitom utratą narodowej jedności. Uratowały ją od tego, po pierwsze, długi pobyt w składzie jednego państwowego organizmu — polsko-litewskiego państwa, po drugie, porównywalnie krótki okres przynależności ziem ukraińskich do kilku państw (1772–1945), i po trzecie, niepowodzenie akcji mającej na celu narzuceniu Ukraińcom katolicyzmu¹⁶. Szewczenko zwrócił też uwagę badaczy na rolę osi Północ-Południe, która rozstrzygała o przemieszczaniu się europejskich wpływów z Bałkanów w stronę Bałtyku i państwa moskiewskiego oraz określała specyficzną granicę „europejskości” kultur regionu.

Po 1991 r. na Ukrainie zasadniczo zmieniły się warunki pracy historyków, została zniesiona „żelazna kurtyna”, nawiązano kontakty z Zachodem. Pierwszym i długotrwałym zadaniem ukraińskiej historiografii stało się i po-

¹⁴ I. Лисяк-Рудницький, *Роля України в новітній історії*, [w:] *idem*, Історичні есе, Київ 1994, t. 2, s. 145-167.

¹⁵ I. Лисяк-Рудницький, *Дискусійні виступи на Міжнародному історичному конгресі*, [w:] *idem*, Історичні есе, Київ 1994, t. 2, s. 409-410.

¹⁶ I. Ševčenko, *Ukraina między Wschodem i Zachodem*, Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i w Europie Środkowo-Wschodniej Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1996, s. 10-11.

zostaje nadal konstruowanie nowej, odkłamananej i wolnej od falsyfikacji wersji dziejów Ukrainy, opartej na współczesnych podstawach wiedzy historycznej. Prawie od początku pojawiło się zagadnienie cywilizacyjnych orientacji przeszłości i przyszłości niepodległej Ukrainy: czy należała ona do europejskiej cywilizacji i czy potrafi zintegrować się z dzisiejszą wspólnotą europejską. W trakcie konstruowania nowego kształtu narodowej historii ukraińscy historycy byli próbowali odnajdywać elementy wspólne lub odmienne z innymi narodami europejskimi, określać miejsce Ukrainy w cywilizacyjnej przestrzeni Europy. Takie zamiary zbiegły się z poszerzonym w postkomunistycznych państwach pragnieniem do kontynentalnej integracji i oddalenia się od „azjatyckiej” Rosji. Przy tym, niestety, jednym z następstw takich politycznych intencji była prawie zupełna rezygnacja z podkreślania wpływów wschodnich w dziejach Ukrainy.

Jednym z pierwszych badaczy, który odniósł się do zabronionego jeszcze w tym czasie konceptu Europy Środkowo-Wschodniej był znany lwowski historyk Jarosław Daszkewicz. W 1989 r. opublikował on w Moskwie zarys *Wielka granica Ukrainy (etniczna bariera czy strefa wzajemnych kontaktów)*, w którym pokazał, że Ukraina w ciągu wieków przebywała w strefie wzajemnych wpływów zachodniej i wschodniej cywilizacji i wpływy te były bardzo korzystne dla obu cywilizacji i etnokulturowej wymiany¹⁷. W 1991 r. wyszła kolejna książka Daszkewicza *Ukraina na granicy między Wschodem i Zachodem (XI–XVIII w.)*. W niej to wspomniany badacz, odwołując się do dorobku zachodniej historiografii, w tym prac O. Haleckiego, stwierdził, że od najdawniejszych czasów przez terytorium Ukrainy ciągnęła się „Wielka granica”, która nie miała charakteru „sanitarnego” oddzielającego obie cywilizacje, ale była strefą kulturowej wymiany. Z tej wymiany więcej skorzystał Zachód a niżeli Wschód. Jednocześnie na tym polegała celowość rozmieszczenia Ukrainy, która stała się elementem wzbogacenia i rozwoju europejskiej cywilizacji¹⁸.

Dzięki publikacjom J. Daszkewicza temat „Ukraina — Wielka granica — Europa” stał się popularny i aktualny, zarówno ze względu na przywrócenie naukowych podstaw ukraińskiej historiografii, jak i z powodu zaznaczającego się coraz wyraźniej dążenia do rozgraniczenia ukraińskiej i rosyjskiej historii. Podkreślając miejsce Ukrainy na „Wielkiej europejskiej granicy dwu cywilizacji”, Daszkewicz odwoływał się do analogii z koncepcją „frontier” autorstwa amerykańskiego historyka F.D. Turnera, funkcjonującej od dawna w tamtejszej historiografii. Daszkewicz pisał:

¹⁷ Я.Р. Дашкевич, *Большая граница Украины: (Этнический барьер или этноконтактная зона)*, [w:] Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: (География, динамика, методы изучения), Москва 1989, s. 7-21.

¹⁸ Я.Р. Дашкевич, *Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)*, “Записки НТШ. Праці історико-філософської секції”, Львів 1991, т. 222, s. 28-44.

W politycznym, wojskowym i demograficznym sensie Wielka Granica przyniosła w przeszłości rozmieszczonej w jej strefie Ukrainie duże i znaczące na przyszłość straty. Brak politycznej stabilności przyczynił do spowolnienia rozwoju własnych społecznych instytucji, niemożność zdobycia pełnej niezależności, opóźnienie ekonomicznego rozwoju. Mimo to Ukraina, pozostała w kole europejskiej cywilizacji, jako jej wysunięta najbardziej na zachód placówka. Z drugiej strony, stałe i praktycznie wolne przenikanie wielu wschodnich elementów w różne obszary życia społecznego, polityczno-wojskowego, kulturalnego sprzyjało wzbogaceniu i ostatecznemu wykrystalizowaniu się specyficznej ukraińskiej cywilizacji jako harmonijnego połączenia elementów Zachodu i Wschodu z własnymi, gatunkowo ukraińskimi twórczymi procesami.¹⁹

Taka ocena przywodzi na myśl ocenę roli Polski sformułowaną wcześniej przez O. Haleckiego.

Zachętą do dalszych studiów nad konceptem Europy Środkowo-Wschodniej i miejsca w nim Ukrainy była niewątpliwie aktywna naukowa i międzynarodowa działalność Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie i jego organizatora Jerzy Kłoczowskiego. Z jego inicjatywy na Ukrainie powstało w 1993 r. „Towarzystwo Badaczy Środkowo-Wschodniej Europy”, które jest członkiem Międzynarodowej Federacji Instytutów Europy Środkowo-Wschodniej, utworzonej o rok wcześniej.

Nieokreślone geopolityczne stanowisko Ukrainy po zdobyciu niepodległości, różniące się pomysły dotyczące miejsca Ukrainy wśród innych europejskich narodów oraz poszukiwanie dróg i modeli dla dalszego rozwoju państwa — wszystko to skupiało uwagę tak ukraińskich polityków, jak i ludzi nauki. Ci ostatni tak samo poddawali się ogólnemu „euro-entuzjazmowi” (odwołując się do określenia N. Jakoweko) lub odwrotnie — apelowali do radziecko-rosyjskiego dziedzictwa czy nawet odwoływali się do prób reaktualizacji idei euroazjatyckich. W latach 90. XX w. odbyło się wiele spotkań i dyskusji poświęconych idei „Europy Środkowo-Wschodniej” i położeniu Ukrainy między Wschodem a Zachodem. Za ich podsumowanie można uznać tekst N. Jakowenko „Ukraina między Wschodem i Zachodem: projekcja jednej idei”. Stwierdziła ona, że dzięki swemu geograficznemu rozmieszczeniu na skrzyżowaniu Eurazyjskiego Stepu i dwu masywów europejskiej kultury („bizantyjskiej” i „łacińskiej”) Ukraina „rzeczywiście jest „skrzyżowaniem” między Azją, prawosławną Europą i „łacińską” Europą. Badaczka ta akcentowała także, że historyczny materiał świadczy na korzyść ścisłych — kulturalnych i społecznych — związków Ukrainy z Polską i potrzebuje

¹⁹ Я.Р. Дашкевич, *Україна на Великому кордоні*, [w:] Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя, Кам'янець-Подільський 2000, s. 288-297.

przewyciężenia tradycyjnego od czasów rosyjsko-radzieckich „antypolonizmu” ukraińskiej historiografii. Nie mniej ważny dla tej historiografii pozostaje też uwzględnienie wschodnich elementów kulturowego dziedzictwa²⁰.

Warto także podkreślić, że na Ukrainie porównywalnie szybko w latach 90. pojawiły się czasopisma, uniwersyteckie kursy i podręczniki z historii Europy Środkowo-Wschodniej, opublikowano także pierwsze naukowe monografie. Można stwierdzić, że niezależnie od rozbieżności pomiędzy ukraińskimi badaczami, pojęcie „Europa Środkowo-Wschodnia” na trwale zagościło we współczesnej ukraińskiej historiografii²¹. Rozważania na temat miejsca Ukrainy w Środkowo-Wschodniej Europie stały faktem dokonanym i pojawiają się nie tylko w refleksji historyków, ale także przedstawicieli innych nauk. I tak, politolog Wiktorija Gewko, odnosząc się do prac Oskara Haleckiego i innych badaczy, rozpatruje pozycję Ukrainy we współczesnej geopolitycznej przestrzeni i lokuje ją w Europie Środkowo-Wschodniej. To pozwala jej mówić o europejskiej perspektywie państwa ukraińskiego po upadku ZSRR²². Część autorów uniwersyteckich podręczników z ekonomicznej i społecznej geografii wyróżnia region Europy Środkowo-Wschodniej jako specyficzny²³ (w innych znów podręcznikach zgodnie z tradycją pisze się o regionie Europy Wschodniej); funkcjonują stworzone w ostatnich latach „Centrum Miejskiej Historii Europy Środkowo-Wschodniej” we Lwowie (2004) oraz inne społeczne organizacje, odbywają się naukowe konferencje i seminaria z tej tematyki.

O tym, co stoi za takim żywym zainteresowaniem ideą Europy Środkowo-Wschodniej, świadczą zadania, które stawiają przed sobą członkowie „Towarzystwa Badaczy Europy Środkowo-Wschodniej”. Zgodnie ze statutem jest ono:

[...] niepaństwowym, niezależnym, non-profit stowarzyszeniem uczonych, które realizuje i wspiera naukowo-badawcze, wydawnicze i oświatowe projekty, skierowane na interdyscyplinarną reinterpretację historycznej i kulturowej specyfiki Ukrainy z perspektywy wspólnych korzeni oraz historycznych tradycji **ś**rodkowo-wschodniego regionu Europy. Generalnym celem Towarzystwa jest przewyciężenie odziedziczonych z czasów totalitarnego reżimu

²⁰ Н. Яковенко, *op. cit.*, s. 362-366.

²¹ Por. dokładniej: Ю.О. Каганов, *Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції*, [w:] Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, Запоріжжя 2005, випуск 19, s. 333-341.

²² В. Гевко, *Україна в контексті тенденцій сучасного світового розвитку*, [w:] Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини, Тернопіль 2009, вип. 3, s. 78-83.

²³ Por.: *Економічна і соціальна географія світу*, редактор С.П. Кузик, Львів 2005; *Регіональна економічна і соціальна географія світу*. Видання 2-ге, доповнене, перероблене, Безуглий В.В., Козинець С.В., Київ 2007.

stereotypów naukowego myślenia drogą poszerzenia racjonalnej wiedzy, podkreślenia wagi pryncypiów tolerancji i demokratycznych wartości.²⁴

Nie sposób nie zauważyć, że podobnie jak w przeszłości, tak sformułowane zadania mają wyraźny podtekst polityczny.

W 2001 r. ukazał się pierwszy na Ukrainie uniwersytecki podręcznik *Historia Europy Środkowo-Wschodniej* przygotowany przez grupę ukraińskich historyków dziejów powszechnych pod redakcją Leonida Zaszkiłniaka²⁵. Jego autorzy tłumaczą pojęcie Europy Środkowo-Wschodniej jako geograficznej przestrzeni i strefy kulturowych kontaktów pomiędzy Bałtykiem, Morzem Czarnym i Śródziemnym, gdzie historycznie wytworzyła się szczególna sytuacja „pogranicza” i gdzie nakładały się na siebie elementy Wschodu i Zachodu przy zachowaniu przynależności do europejskiej cywilizacji. Tak rozumiana Europa Środkowo-Wschodnia obejmuje współczesne państwa od republik nadbałtyckich do Grecji z północy na południe, łącznie z Ukrainą. Za tym przykładem poszli i inni ukraińscy historycy, rozpatrując region w szerszym geograficznym kontekście²⁶. Takie podejście do regionu i zaliczania doń także Ukrainy na ogół zaprezentowali i reprezentują także uczeni związani z Instytutem Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk w Kijowie, którzy poczynawszy w 2000 r., zaczęli wydawać rocznik „Ukraina w Środkowo-Wschodniej Europie” (do 2011 r. wydano 10 tomów). Jak łatwo zauważyć, takie rozumienie kategorii Europy Środkowo-Wschodniej jest w wielu miejscach zbieżne z pracami O. Haleckiego.

Jednocześnie tak „szerokie” potraktowanie regionu przeciwstawia się próbom ograniczenia Europy Środkowo-Wschodniej do tzw. narodów historycznych: Rzeczypospolitej, Czech i Węgier, jak to zaproponowali autorzy dwutomowej *Historii Europy Środkowo-Wschodniej* pod redakcją Jerzy Kłoczowskiego, która ukazała się drukiem w 2000 r. Zdaniem ukraińskich historyków, takie podejście marginalizuje znaczenie innych narodów strefy cywilizacyjnego pogranicza oraz minimalizuje rolę czynnika wschodniego w ich rozwoju²⁷.

Geopolityczną pozycję Ukrainy w historycznej retrospektywie i ze względu na stan historycznej świadomości jej ludności w ostatnich latach aktywnie rozważa w swoich książkach i artykułach młody ukraiński historyk

²⁴ Товариство дослідників Центрально-Східної Європи (<http://www.civicua.org/catalogue/view.html?q=713047>).

²⁵ *Історія центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів*, за редакцією Леоніда Зашкільняка, Львів 2001.

²⁶ Por. na przykład: С.О. Рудько, *Історія Центрально-Східної Європи (кінець XIX — початок XX ст.)*, Острогож 2010.

²⁷ Por. recenzię tej prasy: Л. Зашкільняк, *Європа єдина чи розділена?*, „Український гуманітарний огляд”, Київ 2002, випуск 8, s. 55-74.

Andrij Portnow. Po raz kolejny powraca on do źródeł konstruowania terminów „Wschód” i „Zachód” Europy i stara się wytłumaczyć mentalną trwałość tych terminów oraz ich stosowalność dla analizy historycznych procesów na całym kontynencie. Jednocześnie śledzi on powstanie terminu „Europa Środkowa” jako udanej metafory i politycznego projektu XX wieku wyrosłego na podstawie konceptu „Europa Środkowo-Wschodnia”, którego jednym z twórców był Oskar Halecki²⁸. Historyk podkreśla, za Milanem Kunderą, że renesans pojęcia „Europa Środkowa” był przejawem protestu intelektualistów przeciwko radzieckiemu panowaniu w krajach na wschód od Łaby. Jednocześnie jednak kategoria ta rozumiana często jako polityczna metafora miała i ma także dzisiaj spory analityczny potencjał. W związku z tym autor zauważa pewne sprzeczności w odniesieniu do miejsca Ukrainy w europejskiej przestrzeni cywilizacyjnej i podkreśla że część zachodnich badaczy w dalszym ciągu zalicza Ukrainę do Europy Wschodniej, pozostawiając ją tym samym w geopolitycznej przestrzeni Rosji. Jednak w dyskusji o regionalnej przynależności Ukrainy koncept Europy Środkowo-Wschodniej w historycznym odniesieniu, jak to wydaje się autorowi, bardziej odpowiada określeniu szczególnych cech dziejowej ewolucji Ukrainy między Wschodem i Zachodem. I chociaż ta konstrukcja jak każda inna upraszcza realny proces dziejowy, to jednak pomaga w jego zrozumieniu²⁹. A. Portnow podaje krytyce próby niektórych współczesnych badaczy, w tym autorów polskich, zmierzających do przywrócenia mocno wyidealizowanej wizji dziejów dawnej Rzeczypospolitej, jako „prototypu” przyszłej europejskiej wspólnoty. Warto zauważyć, że Portnow udanie przedstawia poszerzone schematy rosyjskiej i polskiej historiografii odnośnie Ukrainy: polscy historycy w analizie przeszłości Ukrainy podkreślają przede wszystkim rusefikatorskie tendencje jako przeszkodę na drodze Ukrainy do europejskiej cywilizacji; jednocześnie współcześni badacze rosyjscy akcentują decydującą rolę polskiego czynnika w kształtowaniu ukraińskiej idei jako takiej. W efekcie w obu wersjach — polskiej i rosyjskiej — Ukraińcy pozostają niejako poza historią jako sztuczny utwór tych czy innych politycznych potęg³⁰.

Pora na podsumowanie. Idea Europy Środkowo-Wschodniej znalazła po II wojnie światowej zwolenników tak wśród ukraińskich emigracyjnych historyków i polityków jak i uczonych innych krajów tzw. bloku radzieckiego. Po rozpadzie tego bloku i powstaniu na gruzach imperium niepodległych

²⁸ А. Портнов, *Пошуки Центральної Європи в собі й назовні*, „Критика”, Київ 2004, число 4; *idem*, *Між “Центральною Європою” та “Русским миром”*: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій, Київ 2009.

²⁹ А. Портнов, *Між “Центральною Європою” та “Русским миром”*..., s. 19-26.

³⁰ *Ibidem*, s. 27-64.

państw wytworzyły się sprzyjające warunki dla oczyszczenia historycznej świadomości od dogmatycznych nawarstwień poprzedniego okresu i refleksji nad miejscem Ukrainy, Polski i innych krajów regionu w europejskiej wspólnocie narodów. Ukraińscy historycy dołożyli wielkich starań dla popularyzacji idei regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Idea ta, z jednej strony, łączyła Ukrainę z europejską cywilizacją, z drugiej zaś — podkreślała specyfikę jej historycznego losu, tworzącego na przestrzeni dziejów strefę kontaktu i wzbogacania europejskiej i azjatyckich kultur — między Wschodem i Zachodem. Nie była i nie jest to koncepcja pozbawiona politycznych konotacji związanych z wyborem perspektyw rozwoju współczesnego ukraińskiego państwa. Fakt ten w dużym stopniu rzutuje na jej recepcję w kręgach ukraińskich elit. Wyjaśniała ona i wyjaśnia obecną wśród obywateli współczesnej Ukrainy kulturalno-cywilizacyjną ambiwalencję wiążącą ich świadomość z pragnieniem bycia jednocześnie na Wschodzie i Zachodzie, korzystania z europejskiego i azjatyckiego doświadczenia. Mimo to, całościowa wymowa idei Europy Środkowo-Wschodniej jest jednoznaczna. Łączy ona Ukrainę wyraźnie z europejskim, a nie azjatyckim kręgiem cywilizacyjnym.

Poland and Ukraine in East-Central Europe: View from Ukraine

by Leonid Zashkilnyak

Abstract

Well-founded after the Second World War, the idea of a special European region finds supporters among Ukrainian diaspora historians and scientists of other countries of “soviet bloc.” After the collapse of the bloc favorable opportunities for clean public awareness of dogmatic stereotypes of the past had arisen and at the same time the understanding of the place of Ukraine and Poland and other former communist countries in the European community of nations was forming. Ukrainian historians have made much effort to promote the concept of East-Central Europe, which on the one hand, linked Ukraine with European civilization, and on the second—emphasized the specificity of its historical development—for centuries to be the contact zone between East and West, the area of European and Asian cultures were enrichment. This concept was not without political connotations, it pointed to the European perspective of Ukraine. It allowed satisfactorily explained the traditional cultural and civilizational ambivalence consciousness of citizens of Ukraine in the past and today, manifested in their quest to be the West and East, European and Asian, benefit from the both experiences. But it tied Ukraine to Europe, not Asia.

Keywords: Poland, Ukraine, East-Central Europe, historians, Europe, culture.